

ZÁR ÉS NYIT (ÉS NYIT ÉS ZÁR)

BAZSÁNYI SÁNDOR

Bartók István:

„Sokkal magyarabbul szólhatnánk

és írhatnánk”

Irodalmi gondolkodás Magyarországon

1630–1700 között

Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest, 1998.

380 old. 784 Ft (Irodalomtudomány és kritika)

Kecskeméti Gábor:

Prédikáció, retorika, irodalomtörténet

A magyar nyelvű halotti beszéd

a 17. században

Universitas Kiadó, Budapest, 1998.

325 old., 800 Ft (Historia litteraria 5.)

Ha a kora újkori irodalmiság szövegeit nem valamely célelvű (szép)irodalmiság-elképzelés jegyében értelmezzük, hanem éppen hogy a többrétű, sőt olykor többséles irodalomtörténes fénnyében kívánjuk látni – nos akkor bátran kezünkbe vehetjük Bartók István és Kecskeméti Gábor irodalomtörténeti monográfiáit.

Az irodalom történetisége számos, esetenként egymással szoros kapcsolatba nem hozható irodalomfogalmat feltételez, amelyek közül a két munka a XVII. század irodalmiságának bizonyos szövegelméleti mozzanatait és gyakorlati fejleményeit fogja valátóra. A választott korszak irodalmiságának – miként Ernst Robert Curtius szerint a manierista és klasszicista típusú periódusok váltogazdálkodásában kibontakozó európai irodalom- és művelődéstörténetnek is – általános hordozója a retorika elmélete és gyakorlata.¹ Az alapvetően funkcionális természetű, mert igazság érdekeltsgű kommunikációs nyelvi modell természetesen látványosan ellentétben áll az esztétikai gyökerezettségű mai szépirodalom-fogalom elvárásaival. Hiszen a két felfogás között felszámolhatatlan távolság húzódik, a középkor irodalmi-

ságát szemrevételező Hans Robert Jauß szavaival: olyan hermeneutikai differencia a szemrevételező modernsége (*modernität*) és a szemrevételezett idegensége (*alterität*), pontosabban a szemrevételezett tárgy mozgósítható modernsége és ellenálló idegensége között, amely nem oldható fel egyfajta modernista gesztussal.² Az irodalomtörténeti szöveg és a kortárs értelmezői szándék között húzódó szakadékot nem szüntethetjük meg, legfeljebb értelmezve fenntarthatjuk – azaz hidat verhetünk saját modernségtudatunk és a régi szövegek idegensége közé. S ezen igény fényében (is) válhatnak gyümölcsözővé Bartók és Kecskeméti meglátásai.

Bartók munkája a XVII. századi magyarországi retorikai (továbbá logikai és grammatikai) elméletet vizsgálja, némi kitekintéssel a korszak retorikai gyakorlatára. Kecskeméti monográfiája viszont éppen hogy a XVII. század egyik sajátos retorikai gyakorlata, a magyar nyelvű temetési prédikáció körüljárására vállalkozik, miközben a korszak retorikai gondolkodásának elméleti és elmélettörténeti háttérét is felvázolja. A két munka tehát termékenyen egészíti ki egymást: ahol az egyik zár, ott a másik nyit; és ahol a másik zár, ott az egyik nyit.

Bartók olyan kritikátörténeti monográfiát írt, amelynek legjellemzőbb módszertani gesztusa a kritikai határkijelölés. Szerzőnk, mielőtt a magyarországi világi retorikákat elemezné, például elhatárolódik az esetenkénti véletlenszerű választásból fakadó pontatlanságoktól, hiszen Bán Imre úttörő jellegű munkáját³ is azzal a kritikai megjegyzéssel illeti, hogy „csak szemelget a korszak bőséges anyagából” (110. old.). De ugyanúgy elzárkózik Bartók a hamari általánosításoktól is, ahogyan azt Kibédi Varga Áron fontos tanulmánya⁴ kapcsán, annak alapvállalását és legfőbb érdemét kritikusan megemlítő passzusban is érzékelhetjük: „Éppen ezért Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vázolja fel, és legnagyobbbrészt a XX. századi nemzetközi retorikakutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál.” (109. old.) Az irodalom- és kritikátörténész legfontosabb erénye a munkakedv és -bírási; legtisztább eszménye a (Kecskeméti által is mélyen tisztelt) Tarnai Andor megszemélyesítette tudósalkat, akinek munkára serkentő imperatívusza, egyszerre erkölcsi és szakmai hagyatéka szerint „a magyar retorikatörténet forrásai jórészt feldolgozatlanok” (109. old.); legvégső célja pedig az alapos

1 ■ Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Francke Bern, 1948. 74. old.

2 ■ Hans Robert Jauß: *Alterität und Modernität der mittelalterlicher Literatur*. Suhrkamp, München, 1977. 25. old.

3 ■ Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Akadémiai, Bp., 1971.

4 ■ Kibédi Varga Áron: *Retorika, poétika, műfajok*. Gyöngyösi István költői világa. *Irodalomtörténet*, 1983.

forráselemzéseken nyugvó, ugyanakkor a további árnyalás lehetőségét hordozó negatív eredmény pontos rögzítése, miszerint „semmi okunk a restelkedésre, amiért 1630 és 1700 közötti retorikai irodalmunkban semmi olyasmit nem találhatunk, ami felülmúlná a kor európai átlagát. Ugyanakkor...” (300. old.) Mindezekben a munkahipotéziseken túl azonban Bartók monográfiája zárt marad, hiszen csupán a választott korszak irodalmisága érdekli. Nem vállalkozik arra, hogy felszámolja a XX. századi irodalomtörténeti és a XVII. századi kvázi-irodalomelméleti játéktér között húzódó hermeneutikai szakadékot. S jó, hogy ezt nem teszi. De arra sem vállalkozik, hogy értelmezze ugyanezt a távolságot. S jó, hogy ezt mindegyre nyilvánvalóvá is teszi.

Kecskeméti monográfiája némiképpen nyitottabb, hiszen a kritikai határkijelölést nála kiegészíti a retorikaelméleti érdekelttségű irodalomtörténet-írással szomszédos diskurzusok határainak értelmező érintése. Lásd például a bevezető részeket vagy a *Kitekintés* című zárófejezetet, amelynek végső belátása így szól: „Egy irodalomfolyamat – számos önreflexiót is felszínre dobó – működését írtam le, és igyekeztem figyelmeztetni arra is, hogy más irodalomfolyamatok kutatásának megközelítési módjai és eredményei csak sok áttételen keresztül, korlátozottan alkalmazhatók egy tárgyának ontológiai természetében oly markánsan különböző kutatási területen.” (243. old.) A módjával érvényesíthető módszertani és szemléleti nyitottság a választott tárgy természetéből is adódik, hiszen a halotti prédikáció mint gyakorlati beszédmű elemzése például csupán a retorika elméletén belül is legalább két fontos szövegdinamizmust, valamint számos hozzájuk rendelhető szempontrendszer tart mozgásban. Kecskeméti szavaival: „A prédikátornak az orátor helyzetbe való kerülése sajátos retorikai helyzetet teremtett a két műfaj határterületén.” (168. old.) Hiszen míg „a templomi szónoklatnál [...] a prédikátor szónoki tehetségét az érzelmek keltésében vagy a hit kérdéseinek meggyőző taglalásában mutathatta meg”; addig „a temetésen [...] pennáját a megrendelő szolgálatába állította, úgy kellett beszélnie, ahogyan megkívánták tőle” (170. old.). A prédikáció és az oráció határán berendezkedő halotti beszéd mint retorikai gyakorlat tehát olyan retorikaelméleti kettősségek mentén válik tárgyalhatóvá, mint az épületes (melanchtoni eredetű) *genus didascalicum* és a gyönyörködtető (antik eredetű) *genus demonstrativum*, vagy a homiletikai tanítás és a retorikai laudáció; s ezt Kecskeméti számos látványos és meggyőző elemzéssel alá is támasztja. Vegyük például Hodászi Miklós 1646-ban Iktári Bethlen Péter fölött mondott halotti beszédét, amely „a reprezentációs alkalom helyzetébe kényszerült prédikátor ellentmondásos helyzetét példázza”, amennyiben a szónoknak „ugyanabban az időpontban, ugyanabban a gondolatmenetben kellene bizonyítania, hogy »urak vagyunk«, érdemeiket szerzett, kiváló, tekintélyes emberek; és hogy »az Úr éi va-

gyunk«, érdemtelen, bűnös, de talán kegyelemben részesülő porszemek” (174. old.).

A retorikai beszédnemek vagy a retorikai funkciók által kijelölt kétpólusú játéktér – s ez már nem csupán Kecskeméti, de Bartók munkájára is vonatkozik – egy még alapvetőbb, ráadásul kétoszlatú kettősség határozza meg: a retorikai elméletben (főként) és a retorikai gyakorlatban (módjával) megfigyelhető közös nyelvfelfogás, valamint az elméletben (módjával) és a gyakorlatban (főként) megmutatkozó felekezeti különbségek kettőssége. Noha Bartók joggal hangsúlyozza az elmélet „interkonfesszionális” voltát (108. old.), a Kecskeméti által elemzett retorikai helyzetekben a képlet mégiscsak árnyalódik. Míg egyfelől „a különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a különböző teológiai-filozófiai iskolákhoz tartozó személyeket elválasztó és az ugyanezen személyek tényleges szónoki-irodalmi működését tagoló határvonalak nem esnek szükségképpen egybe” (105. old.); addig másfelől határozottan kitűnik például a korszak katolikus érdekelttségű szövegeinek elméleti és gyakorlati hajlama: „Összességében jól mutatják ezek az idézetek azt a folyamatot, amely a katolikus szónoklatban a *movere* igényét állította a legfontosabb helyre, de azzal együtt a *delectare* jelentőségét is megnövelte. [...] A *de sanctis*-szentbeszéd és a temetési szónoklatok *genus demonstrativum* szerinti szerveződését már a 16. század katolikus elméleti irodalma is meglehetősen egyöntetűséggel regisztrálta, amit pre- és deskriptív aktusnak egyaránt joggal tekinthetünk.” (113. old.) A retorikai elmélet dinamikus hangsúlyeltolódásait látja egyébként a Pázmány-prédikációk szónoklattani háterszágát elemző Bitskey István is: „A XVI. századi jezsuita retorika még a »szigorúan skolasztikus« Cypriano Soarez művére épül, majd a XVII. században ennek nagyszámú átdolgozása során barokk esztétikai elvek lopóznak Soarez neve alá, a XVIII. században pedig a rend retorikai oktatását is átjárja a klasszicista ízlés.”⁵ De Bán Imre szerint is „protestáns kompendumaink akarva-akaratlan klasszicizálnak, mert az antik és a reájuk alapozó humanista szerzőkön kívül semmit nem ismernek, a nemzetközi jezsuita rendnek viszont a korzüléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van”.⁶ Végső soron a retorika most is olyan

5 ■ Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Akadémiai, Bp., 1979. 36. old.

6 ■ Bán: *i. m.* 51. old.

7 ■ Vö. Jane Sutton: *The Marginalisation of Sophistical Rhetoric and the Loss of History*. In: Takis Poulakos (ed.): *The Duality of Rhetoric as Discursive Practice*. Wertviewpress, London, 1993.

8 ■ Wilfrid Barner: *Barockrhetorik*. Tübingen, 1970. 58–59. old.

9 ■ Barner: *i. m.* 12. old.

10 ■ Hugo Friedrich: *Epochen der italienischen Lyrik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1964. 545. old.

11 ■ Joachim Dyck: *Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*. Max Niemeier, Tübingen, 1966. 35. old.

12 ■ Tóth Sándor: *A latin humanitás poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*. Szeged, 1998. 132. old. Idézi Bartók: 18. old.

elméleti keretnek bizonyul, amely a történetben folyton értelmeződik, és amelynek tematikus geneziséjét Arisztotelész *Rétorikája* jelenti.

Arisztotelész munkája ugyanakkor olyan alapvető kettősségre épül, amely a szofista retorikai gyakorlatat retorikusan szembeszegülő Platón kettős látását (káros szofista retorika – hasznos platóni dialógus) kategorizálja, és amely ezáltal a logikai-filozófiai igazságérdekeltséget szolgáló *sylogismus*nak alárendelt *enthymemát* elemző első könyv és a logikai-filozófiai igazságérdekeltséget többé-kevésbé átrendező metaforát körüljáró harmadik könyv mentén húzódik.⁷ Az *ethos*-elvű elsődleges és a *pathos*-elvű másodlagos retorika egymásra utalt kettőssége végigvonul az egész histórián, így például a saját korának ázsiai típusú retorikai gyakorlatával a saját attikai irányultságú retorikai elméletét szembeszegező Quintilianus munkásságán, vagy a retorikai elmélet kettősségét diszciplinárisan kinyilvánító Peter Ramus-i logika és retorika módszertani radikalizmusán. Vagy éppen a Bartók és Kecskeméti által tárgyalt XVII. századi retorikai elméleten és gyakorlaton, ahol is a jórészt klasszicizáló, egységes reneszánsz-barokk elmélet szembetalálja magát egy neki részben elmentmondó retorikai gyakorlattal; ami Wilfrid Barner szavaival „a retorikai *doctrina* és a retorikai *elaboratio* tényleges konfrontációjáról”, „a klasszikus-tradicionális retorikai elmélet és a barokk praxis problémájáról” árulkodik.⁸ Joggal beszél hát Nietzsche egyik 1879-es jegyzetében a barokk stílus ázsianizmusáról, és még több joggal Barner arról a provokációról, amely „nem hagyta berendezkedni a retorikát a [z attikai típusú] politikai beszéd vagy a prédikáció területén, hanem a »művészetre«, mi több, a poézisre alkalmazta”.⁹ A barokk nyelvi gyakorlatban tehát könnyen előtérbe kerülhet a *pathos*-elvű másodlagos retorika az *ethos*-elvű elsődlegessel szemben, a figuratív-fiktív gyönyörködtetés a logikai meggyőzés ellenében, egyszóval a nyelv radikálisan retorikai természete a

nyelv reprezentációs természetének rovására. S ennek megfelelően a retorikai elmélet *inventio-dispositio* oldalának a retorikai praxisban gyakorta ellenszegülhet annak *elocutio* oldala.

A fentiek értelmében nem tekinthetünk el a barokk nyelvi gyakorlatban a „stílus – az *elocutio* – uralmától és túlfunkciójától”.¹⁰ Következésképpen illik szem előtt tartanunk a poétika retorikában történő XVII. századi önmegértését is;¹¹ amelynek egyébként

későbbi, XVIII–XIX. századi fejleménye, hogy a poétika „az esztétika hatására kikerül a humanitás oktatási rendszerének elemeit jelentő grammatika és rétorika szorításából”.¹² Ámde míg a barokk nyelvi gyakorlat *elocutio*-irányultságát hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg arról a tágabb retorikai szemléletről sem, amelynek jegyében Kecskeméti eképpen nyilatkozik: „A barokk stilisztika nem azonos magával a barokkal; a barokk szöveget teljes retorikai rendszere, *invenciója*, *diszpozíciója* és *elokúciója* együttesen teszi barokká. [...] Anélkül, hogy artisztikusabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgelnünk szövegeinkben – pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének olyan mozzanatait, filozófiai és teológiai összetevőit, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, meggyőzés, elhitést elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba

Pápai Páriz Ferenc
Forrás: Hon szótárának előképei, 1708.

formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat.” (52–53. old.) A filozófiai típusú megismerést szolgáló logikának alárendelt retorikai mozzanatok (*inventio-dispositio*, *enthymema*, *docere-movere*, *genus deliberativum/didascalicum...*) tehát folyton ellenőrzik, bizonyos mértékig korlátozzák a bölcséleti igazságérdekeltséget szolgáló dialektikának ellenálló, sőt olykor azt felforgató retorikai dinamizmusok (*elocutio*, metafora, *movere-delectare*, *genus demonstrativum...*) szövegigényét. Miként azt a Bartók által feldolgozott XVII. századi teóriákban és a Kecskeméti által megmozgatott barokk kori prédikációkban is tapasztalhatjuk.

A teóriában működő alapfeszültség mögött Hans Blumenberg olyan antropológiai alapfeszültséget mutat ki, amely az alábbi alternatívát kínálja: „A retorikának vagy kezdenie kell valamit az igazság birtoklásának következményeivel, vagy azokkal a zavarokkal kell foglalkoznia, amelyek az igazság elérésének lehetetlenségéből adódnak.” Ha az utóbbi utat – a filozófia igazságérdekelttségétől elszakadó beszédelmélet útját – választjuk, akkor a retorikáról „mint az idealitáson kívül rekedt ember teóriájáról beszélhetünk, amely megfosztatott az evidenciától, hogy esélye van a »filozofikussá« válásra, miáltal elenyészett s lett a filozófia utolsó és kései diszciplínája”. Ha pedig az alternatíva másik – a filozófia igazságérdekelttségének alárendelt beszédelmélet – oldalának hagyományát tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy (a platóni ideatan barlanghasználatának árulkodó retorikai felépítettsége nyomán) „az árnyaktól a valósághoz történő filozófiai odafordulást a retorika – és azt követve az esztétika – kisajátította”.¹³ A két retorikafelfogás természetesen nem választható el sterilen és maradéktalanul egymástól; hiszen már Platónnál is egyszerre van szó a (szofista) retorikával szembe forduló filozófiáról és (dialogikusan-)retorikusan megalapozott (s egyúttal talán aláaknázott?) filozófiáról. A filozófia (vagy bármiféle dialektikusan felépített beszéd) retorikusan átesztétizált hagyományáról lenne szó tehát? Ámde – radikalizálva az „idealitáson kívül rekedt ember teóriáját” – Paul de Man szerint a metafora (értsd most: a figuratív nyelviségre szűkített retorika mint az „igazság elérésének lehetetlenségéből adódó zavarokkal foglalkozó” diskurzus) „negatív episztemológiai funkciója” nem oldódhat fel egyfajta esztétikai *élvezetben*.¹⁴ De talán – Paul de Man ítéletét felülvizsgálva – a metafora episztemológiai deficitje újraértelmezhető a jelentős retorikai hagyományt reflektáltan feldolgozó esztétikai *tapasztalat* fényében. Hiszen – most már túltekintve a figurációra szűkített retorika és az élvezetre szűkített esztétika fogalmán – a retorikai és az esztétikai kommunikációs modell alapszerkezete igencsak hasonló: a mindenkori szónok, illetve ízlésítelő szubjektum közösségformáló igénye, amely a hallgatóság meggyőzését, illetve más ízlésítelő szubjektumok egyetértését célozza.

Am ezen a ponton – az esztétikai szemlélet mint interszubjektív irányultságú reflexió érzéki tapasztalat irodalomtörténeti mozgósíthatóságának meglehetősen problematikus fordulópontján – a monográfiák, egyébként teljes joggal, megállnak. Bartók eleve nem számol, még az elhatárolódás szintjén sem, a retorika lehetséges esztétikai perspektívájával; Kecskeméti pedig az alábbi egyértelműen elutasító kijelentéssel zárja munkáját: „Az itt tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak mutatkozik többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértéssel, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal való azonosítása.” (243. old.) És ha történetietlen módon azo-

nosítani nem is, de talán érdemes történetileg párbeszédbe állítani a premodern irodalmi tapasztalat és a modern esztétikai tapasztalat dinamikus kettősségét. Teszem azt a retorikai elmélet és gyakorlat kora újkori történetében, amely talán felfogható úgy is, mint a „retorika idealisztikus-esztétikai fordulatát”¹⁵ megelőző és előkészítő, noha utóbb éppen általa elnyomott (s ezért:) preesztétikai hagyománytörténet egyik döntő fázisa. Az úgynevezett preesztétikai jelenségekre összpontosító – közelebbről: retorikai-poétikai és hatástörténeti – vizsgálat, túl azon, hogy az univerzális igényű esztétikai térszámot temporális önreflexióra sarkallhatja, talán egy-két módjával érvényesíthető szempontot kínálhat – ha nem is elfogadásra, de átgondolásra – az irodalomtörténeti diskurzusnak is. Talán felvázolódhat egy olyan dinamikus erőter, amely az alábbi, egymással maradéktalanul ki nem békíthető pólusok között szerveződik: premodern retorikai tradíció és annak modern esztétikai fordulata, retorikai-poétikai szemlélet és irodalomesztétikai érdekelttség, korabeli irodalmisággfogalmak és modern szépirodalmiság-felfogás... Hiszen a retorika mint az irodalomtörténeti és irodalomesztétikai érdekeltségek közös tárgya egyfelől – az *ethos*-elvű elsődleges retorika értelmében – a szerzői jelentésrepresentációt szolgáló *nyelvi kompetencia*; másfelől – a *pathos*-elvű másodlagos retorika értelmében – a szerzői jelentésrepresentációt felfokozó, sőt olykor meghaladó *nyelvi esemény*. Minek nyomán a magyar irodalmi régiség történetéből esetleg kiemelhetünk olyan retorikai természetű preesztétikai mozzanatok, amelyek – miközben a látszólag statikus esztétikai térszámot temporális karakterére utalnak – talán új szempontokkal gazdagíthatják a retorikai érdekeltségű irodalomtörténeti perspektívát is. Fontolgatom mindezt ama naiv feltételezés – egyfajta diskurzuseklektika kiépítésének könnyelmű és eleve kudarcra ítélt becsvágya – nélkül, hogy esztétikai érdekeltségű olvasatom egyik-másik következtetése maradéktalanul érvényes lenne az irodalomtörténeti diskurzuson belül is. Vágyam sokkal inkább a két diskurzusrend – az irodalomesztétikai és az irodalomtörténeti beszéd- és gondolkodásmód – közötti felszámolhatatlan, ám feltérképezésre talán érdemes *határ megtapasztalása*. És a két monográfia által feldolgozott időszakból kiemelhető ugyan néhány olyan mozzanat, amely esztétikailag is értelmezhető, ám jóval bővebben bukkanhatunk olyan elemekre,

13 ■ Hans Blumenberg: Antropologische Annäherung an die Aktualität der Rhetorik. In: Joseph Kopperschmidt (Hg.): *Rhetorik II. Wirkungsgeschichte der Rhetorik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1990. 285., 288. old.

14 ■ Paul De Man: Epistemology of Metaphor. In: Uő.: *Aesthetic Ideology*. The University of Minnesota Press, Minnesota, 1996.

15 ■ Lothar Bornscheuer: Zum ideologischen Problem des rhetorischen und ästhetischen Scheins – Eine Skizze. In: Kopperschmidt: *i. m.* 253. old.

16 ■ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*. Szerk.: Eckhardt Sándor. Akadémiai, Bp., 1955. 21. old.

amelyek határozottan ellenállnak az esztétikai szénezettséggű kortárs értelmezői szándékoknak és stratégiáknak. Minek következtében csakis a tárgyalt retorikai elméletek és szövegjelzőmunkák idegenségén keresztül szólaltathatjuk meg azok lehetséges modernségét, és nem fordítva. S ez olyan egyszerre ígéretes és kockázatos hermeneutikai kalandnak tűnik, amelyre csakis a két figyelemre és elismerésre méltó monográfia alapos átgondolása után vállalkozhatunk. Ráadásul a siker korántsem garantált. Ellenkezőleg, szinte lehetetlen. Ámde a majdnem reménytelen vállalkozás, azért mégiscsak, halvány reményét, a lehetséges siker eleve korlátozott voltát, azaz a fenti gyanús kérdések életben tartásának parányi esélyét éppen hogy Bartók, de főként Kecskeméti kutatásai és meglátásai sugallják.

Bartók például a korabeli fordításirodalom gyakorlati kérdései kapcsán három alcímbe foglalja mandandóját: 1. *Stílus és tartalom egyenrangú*, 2. *A tartalom fontosabb, mint a stílus*, 3. *A stílus fontosabb, mint a tartalom* (260–263. old.). Ám a retorika *elocutio* tengelyén szerveződő stílus – amely nyelvi *ornatusa* által a *docere* és *movere* funkciók kötelees érvényesítésén túl elsősorban a *delectare* igényére összpontosít – azért mégiscsak az *usus*-elv jegyében válik értelmezhetővé. Vagyis a lehetséges esztétikai szempontokat jócskán korlátozza a retorika funkcionális, *de éppen ezáltal* preesztétikai modellje. E modellen belül Bartók segítségével végső soron öt stílusfajtát különböztethetünk meg, amelyeknek preesztétikai minőségei akár esztétikai szempontból is elkülöníthetők: a tudományos, a hivatalos, a költői, az udvari és az „együgyű” híveknek szóló nyelvi regisztert (268–269. old.). Kecskeméti szövegelemzései pedig mozgásba hoznak jó néhány olyan retorikai kategóriát és szempontot, amelyek talán preesztétikai dinamizmusokként is értelmezhetők – természetesen az éppen adott szerző (jobbban mondvá szövegszervező) nyelvi kompetenciája által érvényesített funkcionális gyökezettségén belül. Például: „[A halotti beszédekben] a bűnök fogyatékos erényekké átminősítése helyett már inkább alkalmazható volt a *genus demonstrativum* másik ismert retorikai előírása, hogy a dicsérni kívánt személy jeles tulajdonságai között futólag meg lehet emlékezni olyan jelentéktelen, ártalmatlan, amúgy is közismert elnyert tulajdonságokról, amelyek az összképet semmiképpen sem változtatják kedvezőtlené, sőt kiemelik a dicséretes tulajdonságok mellettük még kimagaslóbbá váló jelentőségét.” (185. old.) Vagy nézzük a monográfus összefoglaló érvényű következtetését a temetési prédikáció fikcióteremtő potenciájáról, a valószínűvé tett *szép lehetséges* nyelvi megjelenítéséről – persze még mindig a retorikai elméletből táplálkozó retorikai gyakorlat funkcionális elkötelezettsége nyomán: „[A] Soarez-kézikönyv 1709. évi nagyszombati átdolgozása a halotti beszéd főrészeiben három tárgyat javasol a szónoknak, a halott életének méltatása és halálának elbeszélése után a harmadik »*continet documentum ali-*

quod pro superstibus«. A *documentum* pontosan az a terminus, amellyel a homiletika a prédikáció *doctrinájának* egyes tételeit illeti. Így olyan retorikai helyzet teremődik, mintha a prédikáció homiletikai szabályok szerint megszerkesztett tanító része is magának a halottnak a tanítása lenne. A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két diskurzusrend kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: tanítás és laudáció egyensúlyba kerül.” (208. old.)

DIGRESSIO ÉS ILLUSTRATIO

A két monográfia szemléleti határait feszegetve, sőt áthágva talán olyan irányokba is tájékozódhatunk, ahol a retorikai elmélet és gyakorlat preesztétikai történetisége mentén az alábbihoz hasonló kérdéseket tehetünk fel: fellazítható-e mértékkel a retorika eszközelvű modellje oly módon, hogy a szerzői jelentésrepresentációt szolgáló nyelvi kompetencián túli nyelvi eseményre, azaz a retorikai szövegtörténet részben önálló mozzanataira figyelmezzünk? Bornemisza Péter prédikációiban például az „ördög kísértéseinek” ellenálló protestáns szemlélet éppenséggel a nyelv „ördögi”-önálló potenciáját, figuratív-fikciós dinamizmusát juttatja szóhoz. Nézzük meg röviden – egyfajta szemléltető kitérőként – az alábbi passzust az *Ördögi kísértetek* című postillagyűjteményből: „Noha száz, es ket száz keppen nyögtem, ohaytottam, fohazkottam, tanultam, imatkoztam, es mindent meg kisirtettem miuel álnéc gonosz keuan-sagomnac, haragomnac, buiasagomnac, nyalankozasomnac, torkosságomnac, keuelysegemnac, telhetetlensegemnac diczekedesemnac, es egyeb bűneimnek ellene: De midön óltalmaznam magamat azoktul, kic leseletc lelkeket: minden eszem, eröm el fogyot vegre, es immár csak azt vartam hogy meg legyen az bűn, auagy hogy el vezscec ellensegim miat...”¹⁶ Bornemisza érvrendszerében a *locus a contrario* elegánsan átvált az épületes *antithesist* gyönyörködtetve megszélesítő *amplificatió*ba, miáltal a szövegszerveződés súlypontja a retorika *inventio-dispositio* oldaláról az *elocutio* oldalára lendül; s így a nyelvi helyzet egyfajta preesztétikai *descriptió*vá bővülő *exemplum contrarium*ként is felfogható. A nyelvi-szemléleti gazdagság és változatosság, a *copia rerum et verborum* „ördögi”, de tulajdonképpen Istennek is tetsző közegében a beszélő, akinek „minden esze és ereje elfogyott végre”, megadja magát a nyelvi történet sodró erejének; s postillagyűjteményének lapjain irigylésre méltó szövegszervező kompetenciával ecseteli tovább elkerülhetetlen végzetének tematikusan és deklaráltnan elnyomott, ám retorikusan és önkéntelenül felbuzgó variációit: az „ördög kísértéseit”.

Vagy vehetjük példaként a XVII. századi hitviták szövegdokumentumainak némelyikét, például Pázmány Péter Alvinczi Péterhez címzett *Öt szép levelét*,

amelyben a szerző a többfokozatú figuratív-fikciós szerepjátékok során ellenfelét is szóhoz juttatja, azaz egy mindkettejüket magában foglaló nyelvi valóságot hív életre, ahol már nem is annyira az egyikük hitigazsága, mint inkább a mindkettejük hitigazságát elszövegesítve próbára tevő *szép lehetséges* tündököl. (A fikcionált beszélgetés szereplői, s egyúttal a pázmányi hitigazság érvényesítésének retorikus áttételei: az Alvinczitol segítséget kérő újhítű prédikátor; a vele vitakozó óhítű pap; valamint a beszélgetésben részt vevő néhány újhítű főúr.) Nézzünk egy beszédes részletet: „Kire én [a segélykérő protestáns prédikátor] így felelek: Bezzeg, ha méltatlan kennénk ilyen rút bűzben titeket, nem csak az más világon, de még ezen-is nagy büntetést érdemlenénk. Mert ha nyelvvel megöli, a ki bűzbe kever egy jámbor aszszonyt, mit érdemlene tehát, a ki méltatlanul bálványozónak nevezne egy egész gyöleközetet? De, bár úgy volna, hogy ti pápisták ezt a nevet méltatlan viselnétek, igen könnyű volna minékünk letennünk ezt az gyalázatos nevet, ha ti elhadnátok azokat, mellyekért mi ezt a rút nevet fejetekhez sújtyuk.”¹⁷ (kiemelések – B. S.) A fikcionált beszélgetés feltételes grammatikai játékterén a személyesnévmás-kezelés változatosságára, *copiájára*, s ebből fakadó retorikai funkciójára is érdemes figyelmet fordítanunk. Az egyes szám első személyű („én”) beszélő megszólalása (megszólaltatottsága) pillanatában, saját hitigazságának erejét és tömegbázisát érzékeltetendő, nyomban többes szám első személyű kezd használni („kennénk”), amellyel az *argumenta a causa* (az okból következő érv) nyomán azonnal szembeállítja a vitapartner hitigazságát reprezentáló többes szám második személyű névmást („titeket”). Az idézet második mondata – még mindig a feltételes móddal jelölt lehetőségkategória pecsétjével ellátva, ráadásul az *interrogatio* alakzatával megerősítve – egy *exemplum*-értékű hasonlattal távolodik el kissé a vita konkrét közegétől, más szóval úgy általánosítja annak megelőgezett tanulságát, hogy közben egyúttal a széppróza jellegű fikció újabb körét is megnyitja. S teszi mindezt a grammatikailag semlegesítő, ám a példa retorikai funkciójával együtt valójában nyomatékosító egyes szám harmadik személy („aki”) használatával. A harmadik mondat – a pápista hitigazság igénylésének lehetőségét megteremtő óhajító módból az ugyane lehetőségét nyomatékosító feltételes módba hajló – ívében újra csak a többes szám első („minékünk”) és a többes szám második személyű („ti pápisták”) alakok jelzik a két hitigazság kibékíthetetlen szembenállását, ami ugyanakkor a retorikai-esztétikai játékban, azaz a lehetőségkategória fenntartásában jócskán relativizálódik. Vajon mintegy előkészítve a terepet a pápista hitigazság immár nem feltételes módban kifejezett reprezentációjához? Ezt a fordulatot, végső soron pedig a vita megnyugtató lezárását azonban az *Öt szép levél* többszörös áttételű figuratív-fikciós közege nem engedi meg: Pázmány hitigazságának reprezentációja nem lehetséges a re-

torikai áttételek közvetítése nélkül. A vitairat tényleges szerzője nem szólalhat meg nyíltan, csupán a költött levélíró, a költött pápista prédikátor és a költött főember segítségével. A pápista szereplőnek – miként a többi költött figurának – sem pusztán abban rejlik a funkciója, hogy Pázmány szócsöveként lépjen fel, sokkal inkább abban, hogy vitát provokáljon, kételyt (*dubitatio*) ébresszen, s így megnyissa a *szép lehetségesre* vonatkozó feltételes állítások preesztétikai horizontját. Azt a nyelvi játékteret tehát, ahol már nem lehetünk bizonyosak az új vallásúak hitigazságában, de még nem esküdhetünk fel maradéktalan bizodalommal a régi vallásúak hitigazságára sem. A retorikusan megjelenített lehetőségkategóriában rejtlő dinamizmus (már nem – még nem [– majd talán]) azonban sugallja – és nem deklarálja! – a választ: a saját hitigazsága tiszta reprezentációjában megzavart segélykérő prédikátor – hiába fordul „Tisztelendő Alvinczi Péter Uramhoz” – már nem kerülhet ki az önkényes retorikai játékból, s noha még nem választhatja a pápista hitigazság reprezentációját sem, majd talán egyszer annak is eljön az ideje. Ám most még egyelőre a preesztétikai értelemben vett retorikai játékok – a hitviták – ideje van. Ahogyan azt Pázmány Alvinczihez címzett *Megrostalásá-*

17 ■ Pázmány Péter: *Összes munkái* II. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp., 1894–1905. 513. old.

18 ■ Uo. 632. old.

19 ■ Vö. Kecskeméti Gábor: *Domini sumus*. Vallási tanítás és reprezentáció 17. századi halotti beszédek intenciójában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1992. 398. old. A *fabula*, a *res ficta*, a *fictio* állandó kísértésének kitett antik retorikai hagyomány középkori egyházi értelmezése – lásd például: a poétika mint a grammatikára épülő és a dialektikának alárendelt retorika előgyakorlata (*progymnasmata*, *praexercitamenta*) – ellenében fellépő „XV–XVI. századi humanistákban ugyan már megvolt a hajlandóság arra, hogy a költészetet is elismerjék a másik hét »szabad művészettel« egyenrangú, önálló *ars* gyanánt. Am az iskolai nyelvi és stilisztikai oktatás célja továbbra is a retorikai képzés maradt.” Pirnát Antal: *Fabula és história*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 149. old. S ez a retorikai képzés az alapja többek között annak az elmozdulásnak is, amely „a retorika és homiletika által irányított prózai műfajokban figyelhető meg”. Kecskeméti: *i. h.*

20 ■ Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*. Bp., 1997. 10. old.

21 ■ Vö. Gyenis Vilmos: *Emlékirat és anekdota*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979.; Uő.: *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága*. A kispikái elemek funkciója. *Hellikon*, 1971.; Uő.: *Hermányi Dienes József*. Akadémiai, Bp., 1991.; Szilasi László: *Argumenta mortis*. Érvék és ellenérvék a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1997.; Márton László: *A kitaposott zsákutca*, avagy történelem a történetekben. *Jelenkor*, 1998.

22 ■ Odo Marquard: *Kunst als Antifiktion*. Versuch über den Weg der Wirklichkeit ins Fiktive. In: Uő.: *Aesthetica und Anaesthetica*. Ferdinand Schönigh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1989.

23 ■ Kecskeméti: *i. m.* 398. old.

24 ■ A valóság és a fikció közkeletű szeszakítottóságának történeti újraértelmezéséhez lásd Jauß: *Die kommunikative Funktion des Fiktiven*. In: Uő.: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. 1991. 293–359. old.; s ugyanezen dualitás antropológiai újírásához lásd Wolfgang Iser: *Das Fiktive und das Imaginäre*. Perspektiven literarischer Anthropologie. Frankfurt am Main, 1993.; magyarul: *A fikcionálás aktusai*. Ford. Katona Gergely. In: *Az irodalom elméletei* IV. Szerk. Thomka Beáta. *Jelenkor*, Pécs, 1997. 51–83. old.

nak szállóigévé vált soraiban olvashatjuk: „Noha talám nem kardal hanem pennával, nem vérrel hanem téntával kellene én-ellenem hadakoznod.”¹⁸

A szemléltető kitérő feltételezései szerint a két monográfia hatáskörébe tartozó vagy azzal érintkező szövegekben – *ha úgy olvassuk* – már nem csupán a *logos*-elvű, az *inventio-dispositio* tengelyen szerveződő enthümemikus retorika, de a figuratív-fikciós, az *elocutio* tengelyen berendezkedő metaforikus retorika, azaz a hagyományosan inkább eszközelvű beszédelmélet dinamizált és önelvű változata is teret nyerhet. Hiszen a két retorikafelfogás feszültsége egészen Platóntól és Arisztoteléstől olyan preesztétikai szempontpárokat mozgat, amelyeknek talán nem felszámolása, hanem értelmező életben tartása a feladatunk. S erre a feladatra vállalkozott a két irodalomtörténész monográfus is, miközben azért mégiscsak egyértelműen a retorika első, funkcionális változatát részesítették, érthető okokból, előnyben. Míg egyúttal azt is lehetővé tették, hogy a retorika másik, önelvű változatát előnyben részesítő olvasó – továbbra is eltökélten, de ugyanakkor immár megfontoltan – továbbgondolhassa munkáik bizonyos következtetéseit. S ennek az olvasónak a kérdései általánosan akár így is szólhatnának: miképpen közelíthető meg esztétikai érdekeltséggel a reneszánsz és a barokk magyar nyelvű szövegvilágának alapvető változásait hordozó, mi több, azokra reflektáló egykorú irodalmi tudat? Konkrétabban: miként dinamizálható esztétikailag a korabeli használati egyházi irodalom egy-egy kiemelkedő darabja „a *historia* és *fabula*, a *res gesta* és *res ficta*, a *veritas* és *fictio*” (Kecskeméti: 167. old.) jelzőkarói mentén megnyíló játéktéren?¹⁹ Hiszen „a magyar széppróza kialakulására vonatkozó újabb kutatások szerint az epikus betoldások, »szépprózai szigetek«, XVI. századi vallási szövegeink kispikái kitérői a szépirodalmiság csíráinak tekinthetők”.²⁰ A szépprózai beszéd (sőt sokak szerint a modern regény) retorikus előzményei, elsősorban a korabeli emlékirat (lásd Szilárdi Jánostól Bethlen Katáig) és anekdota (lásd például Bod Péter és Hermányi Dienes József) műfajai²¹ mellé talán felsorakoztathatjuk például a prédikáció vagy a hitvitairat funkcionális célformáit is. Mely célformák – Odo Marquard kategóriájával²² – talán helyet találhatnak az úgynevezett „antifikció” irodalmi formái között, amelyek a kora újkorig határozottan szembehelyezkedtek a látszat jellegű fikciós irodalmi formákkal. De talán a közkeletű kettősségek, jelen esetben a kimódolt világi széppróza és az épületes egyházi beszéd kettőssége helyett rátalálhatunk egy olyan – Kecskeméti metaforáját kölcsönvéve – „senki földjére”,²³ ahol – az általánosabb szemléleti sémákról lemondva – kénytelenek vagyunk kizárólag a szövegek *saját* retorikai minőségére támaszkodva tájékozódni.

A fentiek értelmében talán rámutathatunk a Bartók és Kecskeméti által tárgyalt vagy érintett funkcionális irodalmi célformákban azokra a figuratív-fikciós „szigetekre”, sőt olykor már-már kontinens-

nyi szövegalkulatokra, amelyek a tradicionális retorikai elmélet megszabta, végső soron a dialektikának alárendelt *inventio-dispositio* tengelyt értelmezik át a részben a szerzői szövegszervező kompetencia által meghatározott, részben az önelvű szövegtörténésnek kiszolgáltatott *elocutio* gyakorlati mozzanataiban. Átrendezve egyúttal némiképpen a *res gesta* és *res ficta* kétosztatú modelljét is; e modell ugyanakkor feltételezi a – számunkra most fokozottan kerülendő – lehetőségét, hogy azonosítsuk a közkeletű „anyag-forma”-szerű ellentétpárok valamelyikével.²⁴ S így a sematikus-eszközelvű oppozíciók helyett talán olyan dinamikus-önelvű (retorikus-stiláris) szövegtörténetekre lehetünk figyelmesek, amelyek ugyanakkor az általánosabb érvényű preesztétikai hagyománytörténés eszmetörténeti hordozóiként is vizsgálhatók. Végső kérdésem – a hermeneutikai értelemben vett modernség és idegenség kettős szempontját mozgatva – így szólhatna: miként szemlélhető esztétikai perspektívából a XVII. századi magyarországi irodalmi tudat és szövegépítkezés önértelmező mozgása során megszülető, tehát immár részben önelvű irodalmiság ténye?

Ámde – hogy önkritikusan berekesszem jócskán túlfeszített kérdéseim sorát – összegzés- és elismerésképpen jegyezzünk meg ennyit: a két retorikai érdekeltségű irodalomtörténeti monográfia a maga módján érvényesíti a beszédelméleti funkciók hármas követelményét. Hiszen Bartók és Kecskeméti munkája egyaránt irodalomtörténetre tanít (*docere*), és régi irodalmi szövegek olvasására sarkall (*movere*). Sőt Kecskeméti alapos és fordulatok retorikai elemzései – amelyek nem csupán szövegszervező *doctrináról* és *exercitatio*ról, de meglehetősen *naturáról* is árulkodnak – jókora gyönyörűséget is szereznek az olvasónak (*delectare*), mi több reflexiók élvezetre, már-már esztétikai tapasztalatra indítják. Teszi mindezt szerzőnk egy sajátos retorikai(-preesztétikai) jelenségcsoport, a XVII. századi magyar nyelvű halotti beszédek körüljárásával, mely gesztus az elsősorban elmondásra szánt, de azért mégiscsak kinyomtatott szövegek filológusi és értelmezői olvasása során megszülető esztétikai jellegű elidőzésről tesz látványos tanúbizonyságot. □